УДК: 811.11.112 (575.2) (04)

МЕТАФОРАЛЫК МОДЕЛДЕРДИН ТИЛ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ

Исраилова Динара Аскаралиевна,
ф.и.к.,

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТАФОРИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ В ЛИНГВИСТИКЕ

Исраилова Динара Аскаралиевна,
к.ф.н.,

STUDY OF METAPHORICAL MODELS IN LINGUISTICS

Israilova Dinara Askaralievna,
candidate of philosophical sciences

КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту
Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова НАН КР
Institute of Language and Literature named after Chyngyz Aitmatov of the NAS KR

Аннотация. Бул макалада тил илимндеги метафоралык моделдердин изилдениши жөнүндө түшүнүк берилет. Метафоралык модел жөнүндөгү окумуштуулардын пикирлери, көз караштары чагылдырылат. Азыркы метафорологиядагы метафоранын семантикалык модель катары изилдөөдө лексика-семантикалык, тематикалык топторго ажыратуу маселеси каралат

Негизги сөздөр: тил, улут, маданият, модель, лексика, аң сезим, лингвистика, метафора, форма.

Аннотация. В данной статье дается представление об изучении метафорических моделей в лингвистике. Отражены мнения и взгляды ученых о метафорической модели. При исследовании метафоры как семантической модели в современной метафорологии рассматривается проблема разделения на лексико-семантические, тематические группы.

Ключевые слова: язык, нация, культура, модель, лексика, сознание, лингвистика, метафора, форма.

Abstract. This article provides an introduction to the study of metaphorical models in linguistics. The opinions and views of scientists about the metaphorical model are reflected. When studying metaphor as a semantic model in modern metaphorology, the problem of division into lexical-semantic, thematic groups is considered.

Key words: language, nation, culture, model, vocabulary, consciousness, linguistics, metaphor, form.

Лингвомаданий кодду туюнтуудагы метафоралык моделдерди изилдөөгө алган соң метафора түшүнүгүнө, анын изилдөөсүнө токтоло кетүү шарт. Метафора кубулушу байыркы доордон бери келе жаткан, өзүнүн изилдөө тарыхы бар чон жана байыркы кубулуш, ошончо убактан бери илимий

изилдөөлөр жүргүзүлүп, тилдин жана адамдын аң-сезиминин бул кубулушун түшүнүүгө үзгүлтүксүз изилдөөлөр жүргүзүлүп келе жатат. Тил илиминдеги ар бир багыт метафоранын өз алдынча интерпретациясын сунуштап, анын функцияларынын классификациясын түзүп, анализдин жаңы ыкмаларын иштеп чыгат. Азыркы лингвистикалык изилдөөлөрдөгү «метафоралык модель» түшүнүгү да илимий изилдөөлөрдүн негизги багытын көрсөткөн түшүнүк болуп калды. 19-кылымдын аягында пайда болгон «модел» түшүнүгү гуманитардык илимдер тармагында математикадан алынган. Н.А.Мишанкинанын айтымында, «модел» категориясы өзүнүн кеңири таралышынан улам гетерогендүү жана ар кандай семантикалык түйүндөрдү бириктирет: идеалдуу үлгү (көйнөк модели, фотомодель), тип, бренд (автомодел), эмгек искусствосу (сүрөт үчүн үлгү), бир нерсенин бир тарабын чагылдырган диаграмма (физикалык процесстердин математикалык модели), имитацияланган объект (планердин модели) ж.б. [Мишанкина, 2007:10].

1990-жылдардын башында илимпоздор (Ю. Н. Караулов, А.Н. Баранов, В. Н. Телия ж. б.) илимий колдонууга кирип, «метафоралык модель» терминин белгилүү бир схеманын маанисинде активдүү колдоно башташты. Бул түшүнүктү белгилөө үчүн мурда башка терминдер колдонулган: "семантикалык модель", "регулярдуу полисемия модели" (Ю.Д. Апресян, Д.Н. Шмелев), "когнитивдик модель", "концептуалдык метафора" (Дж. Лакофф, М. Джонсон), «лексика-семантикалык туундулуктун (метафоризациянын) модели» (Л.А. Кудрявцева), аныктамалардын ар бири өз алдынча ар кандай лингвистикалык илимий мектептердин салттарын жана изилдөө багыттарын чагылдырган. Жогорудагы окумуштуулардын үлгүсү когнитивдик жана семантикалык аспектидеги изилдөө катары метафораны түшүнүүгө алып келди. Метафораны изилдөөгө мындай мамилени Дж.Лакофтун, М.Джонсондун, В.Н. Телия, Д.Н. Шмелева, Ю.Д. Апресян жана башкалардын эмгектеринен көрүүгө болот. Тилди моделдөө процесстерин талдап, лингвисттер (Н.Д.Арутюнова, З.И.Резанова, Дж.Лакофф, М.Джонсон ж.б.) салттуу лингвистикалык интерпретацияга карата кеңейтилген метафора когнитивдик моделдердин бири деген тыянакка келишкен. Негизги менталдык модель – концептуалдык метафора, анын негизинде тилде метафоралык туюнтмалардын интегралдык системасы түзүлөт. Концептуалдык метафора башка объектилер жөнүндөгү билимдин негизинде чындыктын айрым объектилерин түшүнүүгө мүмкүндүк берүүчү аналогияга негизделген.

Азыркы лингвистикалык изилдөөлөрдө «метафоралык модель» термини ар кандай мааниде түшүндүрүлөт, ушуга байланыштуу моделдөөнүн параметрлерин тандоодо, метафоралык моделдерди сыпаттоо жана классификациялоо принциптеринде жана аларды түзүүчү компоненттерди тандоодо карама-каршылыктарды байкайбыз. Бир катар илимпоздор (Г.И. Кустова, В.Н. Телия, Н.П. Тропина) «мисалдар», «сөз жасоо схемалары» метафоралык моделдер аркылуу түшүнүшүп, «маңызы боюнча метафора сөз сыяктуу эле бир эле функцияны аткарган үлгү» деп эсептешет. [Телия, 1988:180]. Метафораны моделдөөчү объект катары изилдөөнүн мындай мамилеси Ю.Д. Апресян, Д.Н. Шмелев, А.А. Тараненко жана башка окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан регулярдуу полисемия теориясына негизделген. Алардын пикири боюнча, мааниси жакын сөздөр көбүнчө экинчи даражадагы маанилердин бир түрүнө ээ болот, ошондуктан каралып жаткан сөздөрдүн баштапкы (түз) жана экинчилик (кай-

мана) маанилеринин типтүү катышы тиешелүү башка сөздөрдүн маанилерин өзгөртүүгө үлгү боло алат. А.П.Чудинов «метафоралык модель» терминин «Эне тилинде сүйлөгөндөрдүн аң-сезиминде орун алган, семантикалык жактан баштапкы жана экинчи даражадагы маанилердин мотивация байланышында орун алган, жаңы экинчилик маанилердин пайда болушуна үлгү болгон типтүү мамилелер» деп түшүнөт [5, 2001: 56].

Дж.Лакофф жана М.Джонсон «метафоралык модель – бул эне тилинде сүйлөгөн адамдын аң-сезиминде болгон жана өнүгүп жаткан концептуалдык чөйрөлөр ортосундагы байланыштын схемасы" деп белгилейт [2, 2008: 47]. Бул илимпоздор метафораны когнитивдик модель катары түшүнүү менен анын дүйнөнү таанып билүү процессин чагылдырган тилдик кубулуш катары идеясына негизделгенин белгилешет.

Метафоралык моделдер, бул теорияга ылайык, адамдын акыл-эсинин концептуалдык системасына белгилүү схемалар түрүндө киргизилген, анын аркасында адамдын психикалык ишмердүүлүгү ишке ашырылат. Эки концептуалдык чөйрөнү айкалыштыруу жана жаңы чөйрөнү концептуалдаштырууда булак чөйрөсүн структуралаштыруу потенциалын колдонуу мүмкүнчүлүгүн түзүү менен метафора дүйнө жөнүндөгү тажрыйбаны, билимди уюштурган стереотиптик образдын бир түрү болуп саналат. Модель катары метафоранын семантикалык сүрөттөлүшү анын когнитивдик сыпаттоосунан айырмаланат, бирок милдеттүү компоненттердин саны боюнча бирдиктүүлүк жок экендигине карабастан, алардын денотативдик (концептуалдык) чөйрөлөрдүн өз ара байланышынын деңгээлинде тыгыз байланышын белгилей кетүү зарыл. Семантикалык мамиленин алкагында ар бир метафоралык модель мааниси жагынан жакын сөздөрдүн маанилерин трансформациялоо мүмкүнчүлүгүн алдын ала аныктайт. Метафораны азыркы метафорологияда семантикалык модель катары изилдөөдө лексика-семантикалык, тематикалык топтор (же сөздөрдүн башка семантикалык топтору) ажыратылып, талданат.

Когнитивдик мамиленин көз карашынан талдоодо концептуалдык конвергенция биринчи планга чыгат, ал структуралык же деңгээлдик айырмачылыктарга караганда маанилүү фактор катары кабыл алынат, анын натыйжасында метафоралык моделдерге мүнөздөмө берүүдө өзгөчөлүктөрдү аныктоочу бардык чектөөлөр чыгат. Метафоризация процесстерин талдоо жана айрым метафоралык моделдерди аныктоо үчүн түз жана каймана мааниге ээ болгон лексемалардан турган ар кандай семантикалык сфера тандалат.

Метафоралык модель «когнитивдик процесс, анын натыйжасы баарлашууда экспликацияланган жана мурда белгилүү болгон семантикалык мазмунду чечмелөөдөн турган психикалык процессти семантикалык кабыл алуу аркылуу белгиленген» [6, 2013:19]. Анализдин натыйжасында семантиканын типтүү компоненти бөлүнөт, ал экинчи даражадагы маанилерге жана экинчи даражадагы маанилерде актуалданган биринчи маанидеги семаларга негиз болуп кызмат кылат. Метафоралык моделдерди изилдөөнүн маанилүү учуру алардын системалаштыруу типологиясы болуп саналат. Изилдөөнүн материалына жана талдоонун негизинде жаткан негиздерге жараша азыркы метафорологияда метафоралык моделдердин кыйла сандагы типологиялары иштелип чыккан (Н. И. Бахмутова, А. И. Ефимов, Н. А. Басилая, Н. А. Кузьмина, Е. А. Некрасов ж.б.). Метафоралык моделди когнитивдик теорияда метафора булагынын чөйрөсү менен корреляцияланган концептуалдык

аймак катары карап, окумуштуулар (А.Н. Баранов, И.И. Дубровина, Ю.Н. Караулов ж.б.) "метафоралаштыруу булагынын аймактары" жана "метафоралуу модель" аталышын алышкан.

Ю.Д.Апресяндын «мындай изилдөөлөрдүн көбүнүн кемчилиги – лингвистикалык анализдин акыркы продуктусу катары метафора кабыл алынгандыгында, тигил же бул метафора эмне үчүн тигил же бул метафора менен байланыштырылышынын актуалдуу семантикалык мотиви жок» деп айтканы кызык [1, 1993: 29].

Көптөгөн изилдөөчүлөр (О.Н. Алешина, Л. А. Кудрявцева, Г. Н. Скляревская, Н. П. Тропина) бул багыттагы иштердин натыйжасында регулярдуу жана продуктивдүү моделдерди аныктоого, ошондой эле чындыкты метафоралык моделдөөнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоого болот деп эсептешет. Метафоралык моделди изилдөөдөгү ар кандай ыкмалардан улам аны түшүнүү эки ача болуп көрүнөт, бирок, бардык олуттуу айырмачылыктарга карабастан, окшош жагдайларды, анын ичинде метафоралык моделдөөнүн негизги түшүнүктөрүнүн бирдиктүүлүгүн жана изилденүүчү багыттардын жалпылыгын, метафоризациянын булактары жана багыттары экенин белгилеп кетүүгө болот. Ошентип, универсалдуу жалпы тил модели катары метафораны комплекстүү талдоо "метафоралык модель" жөнүндө жалпы түшүнүк калыптанганда мүмкүн болот деген тыянак чыгарууга болот, б.а. семантикалык жана когнитивдик мамилелерди айкалыштыруунун натыйжасында гана ишке ашат.

Антропоцентрдик лингвистикада лингвистикалык гана эмес, когнитивдик мүнөзгө ээ кубулуш катары метафорага жаңыча мамиле калыптанган. Метафора негизги дүйнөнү таануунун, структуралаштыруунун, түшүндүрүүнүн жана баа берүүнүн жолу катары карала баштаган (Ж. Лакофф жана М.Джонсон, Н.Д.Арутюнова, А.Н.Баранов, Л.В.Балашова, И.М.Кобозева, Э.О.Опарина, З.И.Резанова, В.Н.Телия, А.П.Чудинов ж.б.). Метафоранын «тилдик жана менталдык түзүлүштөрдү бириктирип, реалдуулукту, аң-сезимди жана маданиятты көзгө көрүнбөгөн жиптер менен бирге кармап турганына» негизделген айкын ишеним калыптанган [6, 2012:3], б.а. «үч мейкиндиктин: когнитивдик, маданий жана лингвистикалык функционалдык бирдиги катары» чыга алат. Когнитивдик илим менен маданий лингвистиканын жетишкендиктерин айкалыштыруу, ошондой эле структуралык-семантикалык тил илиминин салттарын эске алуу менен метафорага мындай интегративдик мамиле метафорологияны лингвистикалык изилдөөнүн толук өз алдынча чөйрөсү катары аныктоого шарт түздү. Жаңы багыттын объектиси болуп "адамдын метафорогендик ишмердүүлүгүнүн натыйжалары да, бул ишмердүүлүктүн бардык механизмдери да (неврологиялык, синестетикалык, когнитивдик, коммуникативдик) камтылган метафоралар болгон" [2, 2003: 161]. Акыркы жылдарда ушундай эле багытта олуттуу изилдөөлөр жүргүзүлдү: мисалы, Балашова 1998, Лагута 2003, Москвин 2006, Скляревская 1993 ж.б., анын ичинде доктордук диссертациялар Алешина 2003; Балашова 1998; Белецкая 2007; Битокова 2009; Будаев 2010; Зубкова 2011; Калашникова 2006; Козинец 2009; Крюкова 2000; Панкратова 2013; Самигулина Субботова 2002; 12, ж.б. Жүргүзүлгөн изилдөөлөр метафоранын калыптанышынын когнитивдик механизмдерин ачууга, айрым тилдик маданияттар үчүн метафоралык моделдердин басымдуу түрлөрүн белгилөөгө, метафоралаштыруу процессинин универсалдуу жана улуттук спецификалык өзгөчөлүктөрүн аныктоого көп жагынан мүмкүндүк берди.

Ошентсе да, метафорология тармагында дагы эле бир катар приоритеттүү милдеттер бар, алардын ичинен О.Н.Лагута өзгөчө «улуттук метафоралык тил системаларынын калыптанышын диахрондук сыпаттамага» басым жасап, алынган натыйжаларды когнитивисттик жана лингвокультурологиялык чечмелөө зарылдыгын баса белгилеген. [2, 2003: 160].

Ошол эле учурда, заманбап метафоралык система узак эволюциянын натыйжасы экени айдан ачык. Мындан тышкары, аны уюштуруунун жана иштешинин өзгөчөлүктөрү негизинен анын өнүгүүсүнүн мурунку этаптарында белгиленген тенденциялар менен аныкталат. Демек, лингвомаданияттын ар кандай этаптарында метафоралык моделдердин иштөө өзгөчөлүктөрүн изилдөө тиешелүү доорлордогу менталитеттин өзгөчөлүктөрүн аныктоого жана эң байыркы когнитивдик механизмдерди аныктоого гана эмес, ошондой эле метафоралык моделдердин эволюциясын көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Жогоруда айтылгандардын баары диахрондук метафорологиянын методологиялык негиздерин иштеп чыгуунун зарылдыгын аныктайт – тигил же бул тил маданиятындагы метафоралык моделдердин динамикасын талдоого багытталган багыт.

Адабияттар:

1. Апресян Ю.Д. Лингвистические проблемы формального семантического анализа предложения // Структура текста-81. - М.: Наука, 1981. С. 16–20

2. Лагута, О. Н. Метафорология : теоретические аспекты [Текст] / О. Н. Лагута. - Новосибирск : НГУ, 2003. - Ч. I. - 114 с.; Ч.И. - 208 с.

3. Мишанкина Н.А. Ментальное пространство научного текста: метафорические модели, 2007

4. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. -М.: Наука, 1996. 288 с.

5. Чудинов А. П. Очерки по современной политической метафорологии

6. Юрков Е. Е. Метафора в аспекте лингвокультурологии, автореферат, -Санкт-Петербург,2012